

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԼԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ

Քրիստոնէական վաղեմի եկեղեցիներ իրենց ծագումն ու կազմակերպութիւնը կը հաստատեն Քրիստոսի առաքելներէն մէկուն կամ միւսին ուղղակի անձնական քարոզութեան և աշխատութեան վրայ: Բուն առաքելական դարուն այսպիսի յաւակնութիւններ մը չունէին եկեղեցիներ: ասոր կը վկայեն եկեղեցական մատենագրութեան ամէնէն հին գիրքերը, զոր օրինակ, Գործք Առաքելացի և Առաքելական Թուղթեր: Այս գիրքերէն և ոչ մէկուն մէջ չենք գտներ թէ Հայաստանի, Հռոմի կամ Աղեքսանդրիոյ եկեղեցիները Թագէոս, Պետրոս կամ Մարկոս Առաքելներու ձեռքով հաստատուած ըլլան: Ընդհակառակն Գործք Առաքելացի և Պողոսի թուղթերուն մէջ կը տեսնենք թէ հրեայ-քրիստոնէութեան կեդրոնն է Երուսաղէմի եկեղեցին և այդ եկեղեցւոյն գլխաւոր դէմքն Յակոբոս Տեսուհեղբայր: Իսկ Առօրիքի մէջ առաջին քրիստոնէական եկեղեցին՝ Անտիոքի եկեղեցին է, որու հաստատութեան հաստատրապէս աշխատեցան Պողոս, Բառնաբաս և Պետրոս: Անդին՝ հեթանոս-քրիստոնէութեան կեդրոնն է հիմակուան Փոքր-Ասիա ըստած Երկիրը, իրենց գլխաւոր քաղաքներով, ինչպէս Եփեսոս, Դադաստիա, և այլն: Նոյնպէս վաղեմի Ելլադայի և Մակեդոնիոյ եկեղեցիները, ամէնքն ալ Պողոսի և իր գործակիցներուն քարոզութեամբ և ջանքերով հաստատուած: և սակայն ասանցմէ և ոչ մէկը առաքելական աթոռ մը ստեղծելու յաւակնութիւնը ունեցաւ: Նոյն իսկ Յայտնութեան Գիրքին մէջ նշեցաւ կարագրուած եօթը եկեղեցիներ, որոնք այդ գիրքին զրութեան տեսն գոյութիւն ունէին, կը ներկայանան իբրեւ քրիստոնէական եկեղեցիներ կամ կաղմակերպութիւններ, և ոչ թէ Պողոսեան կամ Բառնաբասեան եկեղեցիներ կամ աթոռներ: Այս է պատմական ստույգ իրողութիւնը: Կորնթոսի եկեղեցւոյն մէջ պահ մը տարուեցան Պողոսի և Ապօղոսի հմայքէն, և կուսակցութիւն մը կազմելու ոգիով՝ ոմանք ուղեցին Պողոսի կռթնից, ոմանք ալ Ապօղոսի, իբրեւ ցայտուն հեղինակութիւններու, և գիրք բռնել իրարու դէմ: Բայց Պողոս իսպառ մերժեց այդ սղին ու գիրքը, և յստակ ու կտրուկ խօսքերով ըսաւ Կորնթացիներուն թէ դուք հեռով և նախանձով ոգեւորուած էք, և ասիկա ջոյց կուտայ թէ դուք մարմնաւոր էք և մարդկօրէն կը մտածէք ու կը վարուիք: գուք գեռ

տղայ էք հողեւոր բաներու մէջ և ասոր համար երկու կուսակցութիւն եղած էք, մէկը կ'ըսէ, ես Պօղոսեան եմ, միւսն ալ՝ Ապօղոսեան։ Բայց ո՞վ են Պօղոս կամ Ապօղոս, եթէ ոչ պարզ պարսօնեաներ, որոնց միջոցաւ հաւատացիք Յիսուս-Քրիստոսի՝ ձեր կարողութեան չափով։ Մեր աշխատանքը սա կերպով բացատրեմ ձեզի, ո՞վ կ'որնթացիներ, որ տղայութիւնը մէկդի թողուք։ Եթէ ձեր եկեղեցիին տունկի մը նմանցինք, ես այդ տունկը անկեցի միայն, Ապօղոս չրեց զայն, իսկ Աստուած ալ անեցուց։ հետեւաբար թէ՛ անկողը, թէ՛ ջրոցը արժէք մը պիտի չունենային եթէ Աստուած չ'անեցնէր։ Մեր ըրածը պարզ գործակցութիւն մըն է Աստուծոյ, ես իբր ճարտարապետ հիմը դրի ձեր եկեղեցւոյն, բայց ուրիշ մըն է շինողը, և ձեզմէ ամէն մէկը զգոյշ ըլլայ թէ ինչպէս պիտի շինէ։ Ձեր հիմը միայն ու միայն Յիսուս-Քրիստոս է, ես այդ հիմը դրի, և ուրիշ հիմ մը չի կրնար դրուիլ անոր տեղ։ Ամէն մարդ թող ուշադրութիւն ընէ թէ այդ հիման վրայ ոսկի, արծաթ կամ թանկագին քարեր՝ պիտի շինէ, եթէ ոչ վիայտ, խոտ և եղէդ։ Վասն զի իւրաքանչիւր անձ իր գործով պիտի յայտնուի և պիտի դատուի։

Այս ոճով ու այս ոգիով կը խօսի Պօղոս Ա. Կրնթ. Գ. զԼսուն մէջ, և իւր խօսքերը խորունկ նշանակութիւն ունին ամէն ժամանակի և հոսանքի յաւակնութիւնները ջախջախելու համար եկեղեցական միապետութեան մէջ:

Սակայն եկեղեցւոյ այս ըմբռնումին այս առաքելական պարզութիւնը հետզհետէ կ'նճոտուեցաւ, այնպէս որ եկեղեցական կազմակերպութեան մէջ ազգայնականութեանց զօրաւոր դունաւորումները երթալով շեշտուեցան, և Յիսուս-Քրիստոսի եկեղեցւոյն վաւերականութեան համար երկրորդական փաստերու ապացոյցներ փնտռուեցան, և ասոնք եղան առաքելներու անձնական և ուղղակի քարոզութեանց պատմութիւնները:

ճատ ուշադրաւ է որ Նիկիոյ ժողովին (325) Հայրերը երբ ԸՆԴՀԱՆՐԱՍ-
ԿԱՆ և ՄԷԿ եկեղեցւոյ Հաւատամբը յօրինեցին, իրենց միտքէն իսկ չանցաւ
այս կամ այն առաքեալը հիմնականէ Յիսուս-Քրիստոսի եկեղեցւոյն, Անոնց
միտքին և հաւատքին մէջ եկեղեցին ՄԷԿ է. և այդ ՄԷԿ եկեղեցին ԸՆԴՀԱՆՐԱՍԻ
(ԿԱԹՈՂԻԿԷ) է, և այդ եկեղեցին բոլոր առաքեալներուն միահաղոյն Բար-
գոութեան արդիւնն է, և այս նասկըցողութեամբ է որ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ
ստորոգելիքը գրուածքին ՄԻ և ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ճակատին:

Այս խնդրին մէջ ալ Հոռոմի եկեղեցին առաջինը եղաւ յայտարարողը թէ ինքն ուղղակի հաստատում է Պետրոս Առաքեալի քարոզութեամբ և ձեռքով, թէ Հոռոմի եպիսկոպոսները կամ պապերը ուղիղ գիծով յաջորդներն են Պետրոսի, մինչ Պետրոսին ծագումը և կեանքին զլխաւոր գիծերը ծանօթ են մեզի Աւետարանէն, Գործք Առաքելոցէն, Պօղոսի և նոյն ինքն Պետրոսի թուղթերէն. այս բոլորին մէջ տեղ մը դնուած կամ յիշուած է թէ Պետրոս Հոռոմ գացած և եկեղեցի մը հաստատած ըլլայ հոն. Այսպիսի իրողութիւն մը մանաւանդ կ'ախնկալուէր որ դոնէ ակնարկուած ըլլար Հռոմայեցոց թուղթին մէջ, որ միակ վաւերական աղբիւրն է առաքելական դարէն մնացած Հոռոմի եկեղեցուն ծագման մասին. և սակայն այդ թուղթին ալ հեղինակը ինքն Պօղոսն է, որ զայն կ'ուղղէ իր կազմակերպած եկեղեցոյն:

Իրողութիւնը այս է Հայաստանի եկեղեցւոյն առաքելական հաստատութեան մասին ալ. այսինքն առաքելական դարու յատուկ վերոյիշեալ դիրքերու մէջ որեւէ տեղ չէ յիշուած թէ Յիսուս-Քրիստոսի առաքելներէն Թադէոս կամ Բարթողիմէոս, կամ ուրիշ առաքեալ մը Հայաստան գացած ըլլայ Աւետարան քարոզելու և եկեղեցի հաստատելու նպատակով:

Եթէ այս է Իրողութիւնը Հռոմի կամ Հայաստանի եկեղեցիներուն առաքելականութեան ծագման խնդրին շուրջ, ուրեմն ուսկի՞ց առած են Հռոմայեցիք կամ Հայք իրենց եկեղեցիներուն առաքելական ծագումին փաստերն ու ապացոյցները:

Շատ պարզ է այս հարցումին պատասխանը, — Աւանդութենէն:

Սակայն ի՞նչ է Աւանդութիւնը ըսուածը, և ի՞նչ արժէք ունի:

Աւանդութիւնը անգիր պատմութիւնն է, որ բերնէ բերան, սերունդէ սերունդ կը փոխանցուի. Այսպիսի աւանդութիւններն են որ յետոյ գրի առնուած և եղած են գրաւոր կամ գրուած պատմութիւններ. Այս եղած է ճակատագիրը ո՛չ միայն եկեղեցական պատմութեան ծագման, այլ նաև ազգերունդ-հանուր պատմութիւնն այս այս կերպով հիմնուած է. Աւելին կայ, նոյն խոսքով Աստուածաշունչի գիրքերէն ոմանք գրուած են Աւանդութեանց համաձայն:

Մեր փրկիչն Յիսուս-Քրիստոս տող մը գրաւոր բան չէ տուած և չէ թողած իր աստուածային քարոզութիւններուն և դործերուն նկատմամբ: Տարիներ ետքը ուրիշներ են որ գրեցին Աւետարանները՝ հիմնուելով Աւանդութեան վերայ, և աւետարանագիրներն ալ չկրցան ամէն բան գրել: Զոր օրինակ Յովհաննէս Աւետարանիչ իր գիրքը կը կնքէ այսպիսի նշանակալից արտայայտութեամբ մը թէ դեռ շատ բաներ կան զոր ըրաւ Յիսուս, և եթէ ատենք ալ հարկ ըլլար գրել մէկիկ մէկիկ, կարծեմ թէ աշխարհ կարող պիտի չըլլար տանել գրուածները: Պօղոս կը յիշէ Յիսուսի շատ գեղեցիկ մէկ խօսքը—«Երանելի է մանաւանդ քալի քան առնուլն»: Գրծ. Ի. 35.—որ չկայ չորս Աւետարաններէն ոչ մէկուն մէջ: Պօղոս Աւանդութենէ գիտէ զայն, և կը հաւատէ թէ ուղղակի Յիսուս ինք ըսաւ («զոր ինքն խոս ասաց»), եւ մենք կը հաւատանք այս հաւատումներուն ոչ միայն երկիւղածութեամբ, իբրև քրիստոնեաներ, այլ նաև քննադատօրէն, իբրև ճշմարտութիւնները հետազօտող մտաւորականներ: Վասն զի կը տեսնենք և գիտենք որ թէ՛ աւետարանագիրն Յովհաննէս, թէ՛ Պօղոս Առաքեալ չիտակ կը խօսին: Պօղոս մանաւանդ իր ըրածին ստուգութիւնը շեշտելու համար պէտք չունէր սուտ խօսելու, վերագրելով Յիսուս-Քրիստոսին խօսք մը, որ չկայ մեզի ծանօթ Աւետարաններու մէջ:

Այս է ահա Իրողութիւնը վաղեմի քրիստոնեայ եկեղեցիներու առաքելներէ հաստատուած ըլլալուն աւանդութիւններուն նկատմամբ: Հռոմի եկեղեցւոյն, աւելի ճիշդը, պապականութեան խիստ քննադատները, Լուտերէն ըսկական, այնքան յառաջ գացած են որ բոլորովին կը հերքեն Պետրոս Առաքեալի վերագրուած գերը իբրև հիմնադիր Հռոմի աթոռին: Բայց Հռոմի աւանդութիւնը անխախտելի է այդ մասին և դարերու հաւատքը նուիրագործած է զայն: — Հռոմ իր աթոռին հիմնադիր կը դառնի Պետրոս Առաքեալը, և մենք բանաւոր չենք գտներ հերքել այդ դաւանանքին հիմը կազմող աւանդութիւնը:

որչափ ալ բարձրագոյն քննադատութեան փորձերուն չդիմանայ այդ :

Հայաստանի եկեղեցին ալ ունի աւանդութիւն մը, Թադէոս եւ Բարթողիմէոս Առաքեալներու քարոզութեան մասին, եւ այս աւանդութիւնը այնչափ իրական է եւ նուիրական որչափ Հռոմի եկեղեցւոյն աւանդութիւնը, եւ որ եւ է բանաւոր պատճառ մը չկայ եկեղեցւոյ զայն բարձրագոյն քննադատութեան փորձերուն, ինչ որ փորձեց ընել Հ. Վ. Հայունի Բազմավէպի մէջ, եզրակացնելու համար թէ Հայաստանի եկեղեցւոյն աւանդականութիւնը պատմական չէ :

Եթէ պատմութիւն ըսելով պիտի հասկնանք զէպքերու գրաւորումը նոյն զէպքերուն ուղղակի գերակատարներուն եւ ականատեսներուն կողմէն, ազգերու կեանքին ծագման մէջ ասանկ բան չկայ, ատանկ բան չկայ նաեւ քրիստոնէութեան եւ քրիստոնէական վաղեմի եկեղեցիներու ծագման մէջ :

Ուրեմն խնդրոյ առարկայ կրնայ ըլլալ միայն աւանդութիւններուն նշանակութիւնը եւ արժէքը : Արդ՝ աւանդութիւնը չի շինուիր, չ'ստեղծուիր, եւ եթէ չինուի կամ ստեղծուի ալ՝ կեղծիմ մը կը դառնայ ինքնին : Այսպիսի կեղծիքի մը գրական նմոյշներուն ամէնէն կարկառունն է միջնադարեան մասնադրութեան մէջ Դաւանց քուլքը :

Եթէ աւանդութիւնը չի շինուիր, չ'ստեղծուիր, բայց կրնայ ուռիլ եւ ամփոփուիլ, առանց կորսնցնելու բունը, էականը, կորիզը, եւ քննադատութեան որ եւ է մեթոտին պաշտօնն է բուն աւանդութիւնը զտել եւ զատել ուռուցումներէն եւ ամփոփումներէն : Այն ատեն յերեւան կուգայ զուտ Աւանդութիւնը, եւ ասիկա պատմական իրականութիւնն է ինքնին :

Նաեւ երկրորդական արժէք ունի սա խնդիրը թէ աւանդութիւնները զրբ զրբ առնուած են, այսինքն՝ ե՞րբ հազած են գրաւոր պատմութեան մը պատմութեանը : Որովհետեւ կարելի չէ, մանաւանդ բանաւոր չէ պնդել թէ, զոր օրինակ, Հայ մատենագրութիւնը իր ամբողջութեան մէջ հասած ըլլայ մեր ձեռքը : Անփոխարինելի մեծ կորուստներ ունեցած ենք մեր նախնեաց գործերէն : Եւ Հայաստանի եկեղեցւոյն ծագման եւ անոր առաքելականութեան մասին ալ գրուածներ, ի հարկէ կարեւոր մասը կը կազմէին այդ թանկագին կորուստներուն : Եւ եթէ այդ կորուստներու փոխարէն կենդանի աւանդութիւնները առաջան գրի առնուած ըլլան, ինչու համար ասոնք պատմական արժէքէ զուրկ պիտի հռչակուին բարձրագոյն քննադատութեան անունով :

Հ. Վ. Հայունիի շատ ուշացած քննադատական փորձերը Բազմավէպի մէջ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն աւանդականութեան մասին — որ աւելի պատշաճօրէն կրնայ ըսուիլ ի հարումելու հանգուցեալ Օրմանեան Մերազանը եւ անոր Ազգապատմութեան քննադատութեան խոսքերէն — չեն դիմանար բարձրագոյն քննադատութեան խոսքերէն : Վասն զի վերջապէս կարելի է նոյն իսկ Հ. Վ. Հայունիի կողմէն իրրեւ պատմական աղբիւր գործածուած հեղինակները բոլորովն ընել քննադատական միեւնոյն մեթոտով եւ ոգիով : Այնպէս չէ՞ : Մենք նոյն իսկ սա մեր ժամանակներուն մէջ, մեր աչքերուն առջեւ կատարուած իրողութիւններուն գրաւոր պատմութիւնները կը հանչնանք թէ ի՞նչ կ'արժեն : Մարդիկ իրենց կիրքերով եւ շահերով միեւնոյն

են ամէն դարու մէջ և ամէն տեղ, Հետեւաբար սխալ է այնպէս կարծել թէ պատմութիւնը բաւական չափով անաւելի բան կ'արժէ քան աւանդութիւնը:

Նոյն իսկ ճշմարտութեան սիրուն, և գիտութեան և բարձրագոյն քննադատութեան սիրուն պէտք է պարկեշտօրէն և լայնամասութեամբ խոնարհիլ կրօնական և եկեղեցական աւանդութեանց առջեւ, և չկոխել լպրծուն գետիններու վրայ:

Հայաստանի եկեղեցին եթէ մինչև յայսօր կուրծք կուտայ իր արտաքին ջարդող-կտորտող հալածիչներուն և ներքին անխոհեմ թշնամիներուն դէմ, ամենեւին չի վախճար իր որ և է աւանդութիւնը պաշտպանելէ ունէ քննադատական փորձի հանդէպ, հերքէ է որ միեւնոյն փորձերու ենթակուին Հռոմի կամ վաղեմի եկեղեցիներուն առաքելականութեան աւանդութիւններն ալ:

Ս. ԳԻՐԻՔԻ ԸՆԹԱՆՈՒՄԸ (*)

Առանձինն կամ առանձին՝ Սուրբ Գիրք ինչպէս կարդալու է, ուսումնասիրութեան և կրօնական կրթութեան նպատակով:

Այս հարցումը կ'ընենք, պիտեալով որ մեր ժողովրդեան առանձին կեանքին մէջ Սուրբ-Գիրք կարդալու բարի սովորութիւնը խափանուելու վրայ է: Եւ աւելի զարմանալին այն է որ մեր մտաւորական դասակարգին մէջ ալ Սուրբ-Գիրքի բնթերցումը հազուադէպ իրողութիւն մ'էն է դարձած: Ինչ ալ եղած ըլլայ չքմեղացուցիչ պատճառը այս դանցաւորութիւններուն, արդարանալի ունէ կողմ չունին: Վասն զի հաւատացեալ ժողովուրդը ո՛չ միայն պիտի չի Գիրքին բնթերցումները եկեղեցւոյ մէջ խորին ուշադրութեամբ և երկիւղածու-

թեամբ, այլև պիտի կարգայ զայն առանձին խաղաղութեան մէջ, և ուսումնասիրէ ու խելամուտ ըլլայ իր առջև դրուած խնդիրներուն: Սուրբ-Գիրքին այս առանձին ու առանձնական ուսումնասիրութիւնն է որ հաւատացեալը պիտի լուսաւորէ իր ներքին մտածութիւններուն և խորհուրդներուն մէջ, պիտի զօրացնէ անոր հաւատքը իր կրօնական կեանքին մէջ և պիտի ուժաւորէ անոր գիտակցութիւնն ու համոզումները կրօնքին և եկեղեցւոյն զործնական արժէքներու մասին՝ իր կենցաղին մէջ:

Իսկ մեր մտաւորական դասակարգին համար Սուրբ-Գիրքը պէտք է ունենայ բացի կրօնականէն ու պատմականէն, զրահան արժէք մը: Վասն զի Ս. Գիրքը կը ներկայացնէ տիեզերական հսկայ նշանակութիւն ունեցող մատենագրութիւն մը, որ հարիւրաւոր լեզուներով կը խօսի երկրագնդին զանազան և այլալեւու ազգերուն և ժողովուրդներուն, և այդ Գիրքն է որ, զերջապէս, շինած և կատարելագործած է արդի Բաղաքակրթութիւնը, որու հոսանքէն կը տարուին այսօր նոյն իսկ ոչ-Քրիստոնեայ ազգեր ու ժողովուրդներ:

Պէտք է դիտել որ Սուրբ-Գիրքը իբրեւ մատենագրական արտագրութիւն, չոր օրինակ, միայն խօսելով մեր հայերէն (զրաբար) թարգմանութեան վրայ, լեզուի գանձ մըն է: Հետաքրքրական է պիտեալ թէ հայոց լեզուն ո՛րչափ բնորոշեց եղած է վա-

(*) Խառք եկեղեցւոյ մէջ կարդալու վրայ չէ՛ հաս-վասն զի **Գիրք** եկեղեցւոյ մէջ մասնաւոր պատճառի կողմէն բարձրաձայն կը կարդացուի՝ ուղղութիւնով բոլոր ժողովուրդին, և այս պատճառով ալ կը կարդացուի բնական և դաստիարակող դրութեամբ մը, բարձր և եղանակաւոր ձայնով, խորին լուսութեան մէջ: Գրեթէ 800 (1410) շաւր Բաղաքին աւանդութիւն մը պատճառ է իր **Գիրք Հարցմանցին** մէջ (էջ 613) քննդրուածներու եղանակաւորման մասին, զոր նայնութեամբ յառաջ կը բերեմ:

«**Հարց.** - Զգիւրս որպէ՛ս է բնթերցիլ յեկեղեցի: **Պատ.** - զԱւետարանն **յԱռաջին ձայնն** և զԱւետարանն **յերկրորդ**, և զԱւետարանն ի **Չորրորդ ձայնն** է բնթերցիլ, և ներդրեալն ի **Վերջին ձայնն**:

«Այլ և կարդացուիլն պա՛րս է նմանեցուցանել զիւր խօսքն ստողին զոց, նոնա պատճառին, թէ խրատական է, թէ աւագական, թէ սպառնական, թէ ողորմական, թէ բղձական, և այլ այսպիսի»,